

Ütések az antiszemitizmus puha tollpárnájába

Jámbor kísérlet Gerő András és Romsics Ignác vitájának továbbgondolására

Két vidéki kurtanemes a küszöbön álló választásról beszélget Mikszáth Kálmán karcolatában, és egyikük felteszi a fogós kérdést: *Mi is az antiszemita, Ferkó sógor? – Hát olyan ember, aki a zsidókra dühösebb, mint köllene. Azt nevezik antiszemitának. – S ezzel Csiszlik Ferenc uram ötvenszer jobban megmagyarázta az antiszemitizmust, mint valamennyi lapnak a nagyképű vezércikke.* Piros ceruzával húzza alá az idézetet a dátum: az 1884-es országgyűlési választások alkalmából írta Mikszáth a feuilleton. Két évvel Tiszaeszlár és egy évvel az Országos Antiszemita Párt megalakulása után. A két esemény közt ok-okozati összefüggés állt fenn, bár maga Tiszaeszlár is már következmény volt. Az 1884-es választáson Istóczy Győző pártja 17 mandátumot kapott. Kínos, de tény. Tizenhét képviselői hely az Országgyűlésben a cenzussal leszűkített választási körülmények ellenére. Cenzus nélküli, demokratikus választáson még ennél is nyomatékosabb frakciót alakíthattak volna. A magyar századvég közvélekedésének brutalizálódó irányzata bemutatkozott.

A politikai antiszemitizmus fertőző vírusát Istóczyék szabadították Magyarországra. Egy évtized múlva kiszorultak ugyan a parlamentből a képviselőik, de szalonképessé tették utódaik számára a zsidókkal szembeni ellenszenv nyílt hangoztatását. Mikszáth is felfigyelt a „liberális korszak” hatására újrafogalmazott zsidóellenes zizegésekre, és a maga kedélyeskedő, jovialis modorában beillesztette ezt a hangütést az irodalmába. Talán hogy kedvében járjon olvasókönsége derékhadának: a dzsentroid középosztály ízlésének. A *Gründerzeit*, a rendkívül gyorsan erősödő urbanizáció és kapitalizálódás visszacsapásaként erősödött fel a zsidóságban „bűnbakot” látó modernizálódás-ellenesség. Nem mintha a korábbi fősodor (Bessenyei, Széchenyi stb.) sokkal barátságosabb lett volna, de az még nem erre a rugóra járt. Csupán azt nevezjük antiszemitának, aki a *kelleténél jobban* utálja a zsidókat, mondta Mikszáth. A keresztény középosztályból, a vármegyei dzsentrikből szerveződött köztisztviselői kar a *kellően* tömény zsidóellenesség légkörében marinálódott, és ez az aktatologató, nemtörődöm és időhúzó testület rendkívül hatékonyan működött közre mégis a tömeges deportálások el-kepesztően gyors és alapos megszervezésében. A széteseés küszöbén, 1944 nyarán, az utolsó előtti pillanat dacára.

Tekintetbe véve a rögös magyar antiszemita hagyományokat, Gerő András váratlan megjegyzése – amivel Romsics Ignácot minősítette – egyszerre volt hasznos és káros. Ritka eset. Káros, hiszen az ilyen belövést nevezzük: baráti tűznek. Amikor a találat a saját vonalakat sújtja. Viszont tény, hogy Romsics is kissé mellényült, miután néhány elnagyolt, felületes klisé vett készpénznek. A magyar zsidóság modernkori társadalomtörténetét övező sajnálatos információhiánynak esett áldozatul, vélhetőleg. Érezhető, hogy kevés ismerettel rendelkezik arról – mint ahogyan szinte mindenki –, hogy milyen illúziók születtek meg a 19. század második felére a „neológ felekezetet”, majd hogyan vált szinte egyeduralkodóvá ez a kvázi-ateista teológiai abszurdum. Megjegyzendő, hogy a 2. világháború óta már csak Magyarországon létezik a „neológia” – egyfajta hungarikumként. Összefügg ezzel is, hogy Vázsonyi Vilmos munkássága és eszmeköre – néhány üdítő kivételtől eltekintve – máig nem kapott kellő figyelmet, valamint ugyanezért veszik még mindig homályba a városi és falusi magyar zsidó kispolgárság kialakulása és eseménytör-

ténete is. E hiátus és vákuum következtében a polgári radikális Jászi Oszkár munkásságának értékelése viszont a realitásokhoz képest jelentősen túldimenzionálódott.

Gerő attakja stratégiaiértelmezése tévedés, tűzvezetési hiba. Hiperérzékeny, sokfelől aláaknázott zsidó-ügyekben különösen illendő az óvatosság. Pedig a tűzérségnél álltak meg legjobban a helyüket a zsidó származású katonák az első világháborúban, ahogyan erre Kéri Kálmán felhívta a figyelmemet. (Mivel tüzelés előtt és után sok és pontos számítást kell végezni.) Tüzértisztként kezdte pályafutását Kéri Kálmán. Tudta, mit beszél, hinni kell neki. Apám is tüzér volt, az olasz fronton. 1938-ban jelent meg *A magyar tüzér* c. emlékalbum, benne több ezer fotó, rövid életrajz. Zsidók és nem-zsidók, minden különbözőség nélkül. Nem rajtuk múlt Trianon, ők még 1938-ban is hittek a magyar–zsidó sorsközösségben.

Hasznos, nagyon hasznos a vita, mert – pro és kontra – sokan érezték fontosnak, hogy elmondják a véleményüket, és végre terítékre kerülhet egy roppant zagyva és kártékony gyűjtőfogalom: az „*antiszemitizmus*”. (Wilhelm Marr, egy anarchista német újságíró fabrikálta az áltudományos szót az 1870-es években.) Remélhetőleg hamarosan eljön az idő és alkalom, hogy behatóbban elemezzük a sérelmi antiszemitizmus érv- és fogalomrendszerét. A vulgáris kocsmá-antiszemitizmust természetesen figyelmen kívül kell hagynunk. Azt csak lebunkózásra, diszkreditálásra vagy a vérig sértettség színpadi táncának bemutatására használják. A politikai jobboldalon pedig szavazatszerzésre. Szokás megfélemlíteni a baloldali antiszemitizmusról, de egyáltalán ne hagyjuk figyelmen kívül. Fő megnyilvánulása a mai nyugati világban a sunyi és arrogáns Izrael-ellenesség, a palesztinbarát „korrektség” tetszetős politikai sztaniolpapírjába csomagolva. Nálunk Magyarországon a jobboldal volt szíves még ezt a feladatot is magára vállalni, egyéb bokros teendői mellett. A zsidó–magyar együttélés változatos időszakainak háttérében az elutasítás és az elfogadás ellentétes áramlatai hullámzanak. Stabil a hagyományos indulat-kulissza, néhány kiragadott 20. századi vélemény a magyar–zsidó együtt-létezésről: Tormay Cécile hosszú Bujdosókönyvben borzongva utasította vissza, Ady Korrobori-táncnak, Kosztolányi (a Kommünről írva, magánlevélben) faji zsarnokságnak nevezte és perzselő tüzet fújt a magyar zsidóság ellen az Uj Nemzedék Pardon rovatában. Fejtő Ferenc értelmezésében a magyarok és zsidók kapcsolata: *különös házasság*, Pap Károly szerint egyenesen *beteg frigy*. Hidegen szinte senkit sem hagyott a „kérdés”, mindmáig. Sőt. Szokás elfeledkezni arról, hogy még Bibó 1948-ban megjelent híres tanulmányában is akadnak kisebb-nagyobb szeplők. (Legjobb kiadása: Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Múlt és Jövő, Budapest, 2001. Fehér Ferenc tanulmányával.)

A Gerő–Romsics vita első tényleges eredménye egy igen értékes tanulmány, Hajdú Tibor tollából, szövegszerkesztőjéből. Gerő András vihart arató cikkében (Akadémikus antiszemitizmus. mandiner.hu/2012. július 2.) Romsics Ignác egyik könyvéből idézett: „... a zsidó származású népbiztosok és népbiztos-helyettesek aránya elérte a 60, sőt valószínűsíthetően a 70-75 százalékot. Túlnyomó többségük városi, kispolgári környezetből emelkedett ki, míg Lukács György a nagypolgári háttérű, lázadó értelmiségi típusát képviselte.” (Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Budapest, 2005. 124. o.) A kibontakozott vitával kapcsolatban a Rubicon szerkesztősége felkérte a korszakot alaposan ismerő Hajdú Tibort, hogy ismertesse a zsidó származású népbiztosok arányát és az ezzel kapcsolatos körülményeket. Új szempontokat figyelembe vevő tanulmánya megnyitotta az utat a Kommün és a zsidóság közti sokat szajkózott kapcsolat érdemi továbbgondolása előtt. (Hajdu Tibor: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. Rubicon, 2012/8, 72–75. o.)

Hajdu elemzése végre véget vetett a százalékok körüli „saccolgatásoknak”. Jászi Oszkár „*legalább 95%-ot*” tétélezett fel például 1920-ban, nagyon tévesen. A kormányzótanács

többszöri átalakítása miatt 54 és 67% között ingadozott a zsidó származásúak aránya. A valós átlag így 60% körüli, és ezt tovább torzítja a parasztság és a nemzetségek (románok, szlovákok, délszlávok stb.) alulreprezentáltsága. Ezért „a 60% körüli részvételt a lakossági maximum egynegyedéhez reális viszonyítani”. Való igaz, miután a legfőbb események, ülésezések és tanácskozások Budapesten zajlottak, a főváros-centrikusság eltorzította az arányszámokat. Hajdu számításba vette a kevésbé ismert előzményeket: a korábbi kormányzatokban egyre növekvő arányban vettek részt zsidó származású politikusok. Szórványos színrelépések után az 1912-es Lukács László kormányban 20%-ra emelkedett a zsidó származásúak aránya, és ez Tisza István kormányában (1913–17) tovább nőtt, elérte a 30%-ot. 1917-ben nevezték ki miniszternek az első nem-kikeresztelkedett politikust, Vázsonyi Vilmost. (Aki emiatt az „öszövétségi” Bibliára tette le az esküt.) Hajdu kellően bemutatta tehát, hogy „a kormányzótanács összetétele nem valami megdöbbenítő újdonság, hanem egy folyamat betetőzése”, és hozzáfűzi: „a Horthy-rendszer antiszemitizmusában sem a Tanácsköztársaság, sem vezetőinek személye nem játszott döntő szerepet”. A vád csupán ócska propagandafogás volt, de növelte a hitelesség látszatát, hogy a kormányzótanácsból teljesen hiányoztak a keresztény középosztály képviselői.

A kormányzótanács 23 zsidó származású tagjának négy személyes adatát Hajdu Tibor táblázatba foglalta név szerinti sorrendben: *életkor, pártállás, foglalkozás és születési hely* szerint. Közülük kettő – az életkor és a pártállás adatsora – nem mutat messzire. 36-37 év az átlagéletkor, ami egyáltalán nem meglepetés, radikális változások idején a fiatalabbak járnak az élen. Hogy az egyesülés előtt ki volt a KMP (kommunista párt) és ki az SZDP (szocdem párt) tagja, szintén nem sokat mond. A KMP-s Lukács György az emigrációban a Landler-frakcióhoz csatlakozott, az SZDP-s Pogány József a Kun-frakcióhoz. A tisztánlátás kedvéért: Landler eredetileg szocdem, Kun viszont a KMP alapítója. Csupán azt a következtetést vonhatjuk le a pártállások adatsorából, hogy Kun Béla kormányának miniszterei, a népbiztosok nem rendelkeztek kiforrott, tisztázott és szilárd politikai álláspontokkal.

Viszont nagyon sokatmondó a népbiztosok *foglalkozási adatsora*. Elsőprő többségük (tizenkilenc a huszonháromból) a baloldali értelmiségi fiatalok közül került ki. Orvosok, ügyvédek, mérnökök, tanárok, tisztviselők és főként újságírók. Az áttételesen is nagy hatósugarú Galilei Kör, és más hasonló csoportosulások erőteréből. Mindössze négy munkás van köztük, három nyomdász és egy írógépműszerész, megválasztott szakszervezeti vezetők. Magasan képzett, jól kereső, művelt szakmunkások, „munkás-arisztokraták”. Jellemző véletlen, hogy a szakmájuk az írással és az olvasással kapcsolatos. Nem igazán lepődhetünk meg ezen, ha a „Könyv” népéről beszélünk. Hajdu hozzát teszi még, hogy „*kifejezetten szegény »proli« vagy ilyen származású nem volt köztük*”.

A foglalkozási adatok alapján Hajdu arra a következtetésre jut, hogy „a zsidó származásúak vagy vallásúak semmiféle közösséget, érdekcsoportot nem alkottak, és semmiképpen nem képezték le a hazai zsidóság szociális összetételét”. A megállapítás vitathatatlan, azonban feltétlenül hozzá kell fűzni, hogy akár kikeresztelkedtek, akár nem, minden kapcsolatot tudatosan megszakítottak a zsinagógával. Hajdu továbbviszi, és jelentősen túlfeszíti következtetését: „*két-három, aránylag kis létszámú csoporthoz tartoztak, nem volt köztük sem a zsidó tőkéhez, sem a hazai zsidóság nagy többségét adó falusi vagy városi zsidó szegényekhez, kiskereskedőkhöz, kisiparosokhoz.*” Mivel Lukács György egy kevésbé kilóg a sorból, úgy pontosítja, hogy „*az értelmiségiek közül nem volt senki, Lukácson kívül, aki gazdag, tekintélyes családból származott volna*”.

Különböző tények alapján Hajduval ellentétben megkockáztatom azt a meggyőződésemet, hogy elsőprő többségüknek vagy esetleg mindannyiuknak a falusi vagy városi szegénysor adta a

hátteret. Szülei vagy nagyszülei kiskereskedők, kisiparosok voltak és családi elődeik az észak-keleti, *galíciai* irányból megindult nagy migrációs folyamat során érkeztek Magyarországra. Leginkább az alsó középosztály alatti instabil rétegre (Luftmensch) utalok, akinek gyermekei erős feltörekvési szándékkal keltek útra. Galíciát a Habsburg birodalom szerezte meg, Lengyelország 1772-es felosztása után. Míg 1735-ben legfeljebb 15-20 ezret tett ki a zsidóság lélekszáma Magyarországon, addig II. József népszámlása már 83 ezer főt mutatott ki. Ez négy-ötszörös növekedést jelent fél évszázad alatt, és a további migrációs hullámok még egy ideig folytatódtak Galícia, és annak hátszágai: Volhínia, Podólia és még távolabbi irányokból.

Elfelejtődött mára, hogy a főleg Morvaország (esetleg Ausztria stb.) felől korábban érkező nyugati csoportokat *oberlandereknek*, a valamivel később északkeletről jövőket *unterlandereknek* nevezték régebben. A morvaországi zsidóságot illető kérdések egyik legjobb szakértője, Michael L. Miller jelenleg Budapesten oktat. (Michael L. Miller: *Rabbis and Revolution. The Jews of Moravia in the Age of Emancipation*. Stanford University Press, Stanford, California, 2010.) A hagyományokban, szokásokban és a jiddis nyelv-járásban valóban létezett eltérés a két szociológiai alcsoport közt, de a különbözőséget irreálisan felnagyították: a hamarabb érkezett csoportot „törzsökösnek” kezdték tartani, a másikat „idegenfajúnak”. A hagyományokhoz külsőleg is hű ortodox unterlander közösségek arrogáns nyomás alá kerültek és az asszimiláció alakulását ez is irreális irányba befolyásolta. Bibó István apósa, a Corvin-láncos Ravasz László református püspök egyik szószólója volt annak, hogy a parlamenti törvényhozás állami szintjére emeljék az antiszemitizmust. 1938-ban az első zsidótörvény felsőházi vitájában a „hernyósapkás, kaftános zsidókról” beszélt, „akiknek a szájában habzik a jiddis”. Ravasz e kitételekkel természetesen az unterlanderekre célozott és akár a *klezmert*, a „habzó” jiddis népzene is hozzátehetne volna, ha ismeri. (Jó összefoglalást ad: K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944*. Napvilág, Budapest, 2010.) Legkésőbb az egymást sűrűn követő magyar zsidótörvényektől kezdődőleg vált nagyon világosan érzékelhetővé, hogy szándékos megfélemlítésen alapult a „törzsökösség” korabeli hangoztatása.

A *születési helyek adatsorának* értelmezésével Hajdu Tibor nem foglalkozott, jöllehet a felsorolás már önmagában is sok mindent elárul, és teret nyit a további felismerések számára. Ha visszaemlékszünk Romsics Ignác eredeti megfogalmazására, ott már kísérlet történt a szociális háttér felvázolására. „*Túlnyomó többségük városi, kispolgári környezetből emelkedett ki, míg Lukács György a nagypolgári háttérű, lázadó értelmiségi típusát képviselte*” – írja Romsics. Az önmagában is differenciálatlan „városi kispolgár” szociológiai sémáját Hajdu adatsora nem támasztja alá. A „kispolgár-nagypolgár” szembeállítás kérdését egyelőre függőben hagyom.

A zsidó származású népbiztosok közel fele (tizenegy a huszonháromból) a mai országhatáron kívül született. Kárpátalján, a Partiumban, Bácskában és a Felvidéken. Városban alig több mint a felük látta meg a napvilágot, közülük hatan Budapesten. Egyéb szülővárosok: Ungvár, Komárom, Pozsony, Nagykanizsa, Nyíregyháza, Kecskemét és Zimony. Vásárvárosok, vagy más szempontból jelentős hagyományú helyszínei a magyarországi zsidóság településtörténetének, Budapest ellenben csak a városeejesítés után, 1873-ban jött létre. Jelentős lélekszámú zsidó hitközség sokáig csak Óbudán működhetett. Pest gyorsan növekvő zsidó közössége eleinte Óbudának alárendelve, majd abból kiszakadva formálódott ki. A közösségen belüli összecsapás (a német reform mintájára megalapított *Cultus Tempel* miatt) előrevetítette egy reformirányzat megszületését, de ez már más kérdés. Nagy valószínűséggel feltételezhetjük viszont, hogy a budapesti születések mögött elsőgenerációs „felköltözések” állnak, ami még inkább megingatja a „városi kispolgárság” szociológiai feltevését.

Az említett pontosítások figyelembevételével arra a felismerésre jutunk, hogy

Tanácsmagyarország zsidó háttérű politikai elit-csoportja –, a szülők nemzedékét is számításba véve – nagy többségében a Kárpát-medence szétszórta vidéki falvaiban született, kisebb részt pedig zsidó hagyományú városokban. Részletes kutatást azonban tudomásom szerint erről soha nem végeztek. A bizonytalankodást mutatja, hogy Kun Béla születési helye állítólagosan Szilágycseh, miközben a Kun család egy szomszédos kis szilágysági faluban, Lelén élt. Valószínűleg az anyakönyvezés történt Szilágycsehen, a járási székhelyen. A „nagypolgárként” elkönyvelt Lukács György társadalmi háttere sem annyira elütő, mint azt Romsics és Hajdu feltételezik. Való igaz, hogy apja már 24 éves korában az Angol–Magyar Bank budapesti fiókigazgatója és 41 évesen a Magyar Általános Hitelbank Rt. vezére. Üstökösként emelkedett fel Lukács József pályája. Azonban másként kezdődött.

Egy igen szerény körülmények között élő, sokgyermekes szegedi paplankészítő iparos, Lőwinger Jakab családjában született, legkisebb fiúként. A szegénység miatt csak a legidősebb fiút tudták taníttatni. A gyermek, Lukács/Lőwinger József az elemi iskola után végleg kimaradt a hivatalos oktatásból, és 12 éves korától minden további eredményét szorgalommal, önképzéssel és a szikrázó tehetségével érte el. Az apa, Lőwinger Jakab, jiddisül írt és héberül olvasott, a latin betűt nem ismerte és jiddisül jobban beszélt, mint magyarul. Felesége, Pollák Julie Galíciából érkezett Magyarországra. Feleségének apja, Pollák Zsigmond minden nap reggeltől estig a Talmud tengerén (*Jam haTalmud*) hajózott. Lukács György időnként megjegyezte, hogy az írás türelmes és alapos tanulmányozásának hagyományát ettől a nagypapjától örökölte. Interiorizált ellentmondást takar Lukács megjegyzése – mint sok minden más Lukáccsal kapcsolatban –, miután bécsi emigrációjától kezdve saját zsidó örökségét kerek-perec elutasította magától, sőt még az említést is tabunak tekintette.

Egyszer Lukács megkérdezte, hogy kinél tanultam Párizsban filozófiatörténetet. Megneveztem nagynevű professzoromat, az igen összetett lételméleti fogalmakkal operáló Emmanuel Lévinast. (Magyarországon inkább Lévinas fiatalabb barátját, a jobban fordítható Jacques Derridát ismerik.) A korai Heidegger kedvenc tanítványai közé tartozott Lévinas, aki meghálálta az oktatói figyelmet, a pályája elején írt néhány könyvet Husserl és Heidegger filozófiájáról. Lukács természetesen tudott ezekről. – Igen, Lévinas, a fenomenológus – mondta Lukács. – Már régebb óta nem a fenomenológiával foglalkozik – válaszoltam. – Akkor mivel? – kérdezte. – A Talmudból vett rövid idézetek alapján ír filozófiai esszéket – mondtam Lukácsnak, aki láthatóan elképedt a választól. Jól tudta, hogy Lévinas jelentős gondolkodó, mégsem kérdezett vissza. Kényelmetlen csönd ereszkedett le a Belgrád rakparti dolgozószobára. Majd a hosszú szünetet megtörve Lukács úgy folytatta a beszélgetést, mintha Lévinasról és a Talmudról árva szó sem esett volna.

Ismeretes, hogy a zsidó származású népbiztosok attitűdjét Kun Béla fogalmazta meg a legpregnansabban. „Zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó, mert szocialista lettem, kommunista lettem” – mondta 1919-ben. A kommunista eszméhez vezető szellemi útra Lukács György egy magyar értelmiségi körben szokatlan kitérő után lépett rá. Kevésbé tájékozott népbiztos társai valószínűleg nem sokat tudtak arról, hogy az internacionalista „vörös” asszimiláció pozitívista-ateista racionalizmusán kívül más irányba vivő útvonalak is léteznek. Martin Buber hatására Lukács 1911-ben „meglelte őseit, felfedezte magában a zsidót”, Balázs Béla naplófeljegyzése szerint. A Kárpátokból, Galíciából eredő hászidizmus nagy alakjait, Bál Sém Tóv és Rabbi Nachman történeteit idézték fel Buber elbeszélései és a természetközeli, misztikus egyszerűség lenyűgözte Lukácsot.

Levelezni kezdett Buberrel és a levélváltás még a Kommün bukása után is folytatódott valamennyire. Az évtizedes Lukács–Buber levelezés meleg barátságról és kölcsönös megértésről tanúskodik. Lukács megkísérelt alaposabban elmélyedni a zsidó spiritualiz-

musban. Fennmaradt könyvvásárlási listájából azonban kitűnik, hogy rossz irányba tájékozódott, komolytalan és felületes kabbalisztikus irományokat szerzett be. Úgy járt, mint a tengerész, aki rossz térképpel a kézben navigál. Ha jó irányba fordul, talán új utat vágott volna, Gershom Scholem kutatásait megelőzve. A hászidizmus hitelessége, közvetlen egyszerűsége, érzelmeiben gazdag és vonzó világa ma is sok mindent termékenyít meg szerte a világban. A klezmer zene világzenévé válása szintén ebből a forrásból fakad, és részben ez a titka a lubavicsi mozgalom mai magyarországi sikerének.

Moses Mendelssohn munkássága nyomán sikeresen nekiindult hosszú útjának a *haszkala*, a zsidó „felvilágosodás” és a közép-európai zsidó közösségek Elzásztól Ukrajnáig felbolydultak. Az élesedő viták Magyarországon a zsidóság szakadásához vezettek. Az 1868–69-ben tartott országos kongresszuson a reformerek és a hagyományörzők elváltak ágytól-asztaltól. Köves Slomó dolgozta fel alaposan a modern neo-ortodoxia szempontjából a szétválás történetét. (Köves Slomó: *Zsidó szakadás – Hamburgtól Nagymihályig*. Noran Libro, Budapest, 2009.) A reformizmus asszimilációs lendületében sokan pusztá formalizmusként kezdtek elgondolni önnön zsidóságukat, és a zsinagógák világa áporodottnak, elavultnak tűnt számukra. Keresni kezdték a kivezető utakat. A munkásmozgalmi internacionalizmus és a kelet-magyarországi hászidizmus mellett körvonalazódni kezdett egy harmadik út, a zsidó népi identitás (*am Jiszraél*) elfogadása. Legújabbban Komoróczy Géza saját munkássága elvi alapjaként hivatkozik erre a koncepcióra, igen hitelesen. (Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I–II*. Kalligram, Budapest, 2012.) A lengyel–orosz területeken lábra kapott zsidó nemzettudat (cionizmus) fél évszázaddal később végül Izraelben bontakozott ki, a megvalósult államiságban.

A gondolat meghonosodása előtt azonban komoly nehézségek tornyosultak a monarchia magyarországi felében. A legnagyobb akadályt a történelmi Magyarország nemzetiségeivel kapcsolatos egyre feszültebb és rendezhetetlenebb kérdések jelentették, de a magyar politikai vezetés növekvő arroganciával kompenzálta a Kárpát-medence súlyosbodó bizonytalanságait, belső zavarait. Egy újabb nemzeti identitás megjelenése – ráadásul a több százezres zsidó populáció egészének, vagy akár csak egy részének kiválása a magyar nemzetből – szöges ellentétben állt az akkori magyar belpolitikai érdekekkel. Bár a trianoni határok közti új helyzetben a zsidósággal kapcsolatos korábbi magyar érdekek megszűntek, sőt gyakorlatilag az ellentétükbe fordultak a foglalkozási rivalizálás miatt, a fogalmi torzulás mégis szívósan fennmaradt. A zsidó nemzettudat, a *cionizmus* kifejezése máig sem tartozik a leíró, semleges tartalmú megjelölések közé. Leginkább vádként hangzik a ráaggatott negatív konnotációk miatt. A politikai érdekütközésre Theodor Herzl is felfigyelt. Születésétől az érettségig Budapesten élt, így bensőséges ismereteket szerzett az önsorsrontón kártékony, ostoba és virulens magyar nacionalista gógról. „*Ha be akarom vinni a cionizmust Magyarországra, akkor előtte piros-fehér-zöldre kell festenem*” – mondta Herzl később. Az események beigazolták a véleményét, valóban hiteles cionista szervezetek (rövid átmeneti időszakokat leszámítva) csak a mai Magyarország peremén kívül: Erdélyben és a Felvidéken tudták megvetni a lábukat.

A nemzetiségi alternatíva végső stádiumának lezárása kedvéért előrelépek most az időben, egészen a közelmúltig. A felejthetetlen emlékü Scheiber Sándor péntek esti (*kiddus*) összejövetelein a Rabbiképzőben kovácsolódott ki az a kemény mag, amely 1988 kora őszén megalakította Kelet-Közép-Európa első alternatív zsidó szervezetét, a Magyar Zsidó Kulturális Egyesületet. A Mazsike nagy tömegeket vonzott, és az alapítók egyik előzetes célja a zsidó nemzetiség elfogadtatása volt. Azonban nem mindenki osztotta ezt az álláspontot, és belső feszültség keletkezett. A szakadás elkerülése érdekében, mint különálló nemzetiségi szervezet, megalakult a Magyarországi Zsidók Nemzeti Szövetsége (Mazsinesz) és önállóan delegált

képviselőt a Pozsgai Imre vezette Nemzetiségi Kollégiumba. A Mazsike és a Mazsinesz vezetőségének közös kezdeményezése alapján az Országgyűlés a zsidó nemzetiséget is bevette az 1990: XVII. számú új nemzetiségi törvénybe, mint választható opciót, majd az Antall-kormány (a Fodor Gábor vezette Nemzetiségi és Etnikai Bizottságon keresztül) rendes éves támogatási keretet létesített a zsidó nemzetiségi szervezet, a Mazsinesz számára.

Váratlanul kitört azután a gyalázat. Egy alaptalanul túlzó, felelőtlen szöveggyűjtemény jelent meg *Kirekesztők. Antiszemita írások, 1881–1992* (Aura Kiadó, 1992) cím alatt. A gyűjtemény szerkesztői különbséget nem ismerő, gátlástalan „antiszemitázást” végeztek: a nyilasvezér Szálasi Ferenc, a „tiszaeszlározó” pre-fasiszta Istóczy Győző, a „zsidókutató” Bosnyák Zoltán, vagy a zsidó-deportálást szervező Endre László fasiszta gyűlöletbeszédei közé sorolta be a szövegválogatás Kertész Ákos és Csoóri Sándor mérsékelt hangú vitáját. Ráadásul az MDF elnökségének egyik közleményét – amely éppen az SZDSZ antiszemitázó vádjait utasította vissza – szintén az említett söpredék antiszemita uszításaihoz társították a szerkesztők, akik nyilvánvaló pártpolitikai hátsó szándékkal az MDF-et akarták lejáratni a borzalmas nyilas szövegekkel. A belső címlapon az Aura, a könyv rejtélyes kis kiadója köszönetet mondott a Magyarországi Zsidók Nemzeti Szövetségének (?) és Gad Sear-Jasuvnak (?) az (anyag) támogatásért.

Az ügyet ez tette nagyon kínossá. Lelepleződött hamarosan, hogy Gad Sear-Jasuv nem valós személy, de sajnos a légből kapott héber álnév takarásában a Mazsinesz egyik vezetőségi tagja, Deák Gábor rejtőzködött. (Feltűnési viselkedésben szenvedő politikai minden-lében-kanálként vált attól kezdve Deák ismertté, számtalan korábbi akciózása után legújabb kalandját az azeri „kiadatási ügyben” hajtotta végre: Örményországban ünnepélyesen megkoszorúzta a Budapesten baltával meggyilkolt G. Markarian sírját, a helyi médianyilvánosság öröme.) A Mazsinesz semmit nem tudott a *Kirekesztők* c. szöveggyűjteményről, és sem elvileg, sem anyagilag soha nem támogatott volna egy aktuálpolitizáló, az SZDSZ–MDF minden *fair play*-t nélkülöző ökölharcába beavatkozó, alattomos kiadványt. Partizánakcióját Deák Gábor hátulról betámadó magányos tettesként követte el. Természetesen az MDF-et nem érdekelte a kínos magyarázkodás. Azonnal megszakított minden további kapcsolatot a Mazsineszsel, a parlamenti támogatási keret további folyósítását beszüntette és hatékonyan odahatott, hogy a következő nemzetiségi törvényből (1993: LXXXVII. tv.) a zsidó opció kitörlődjön. A súlyos kudarc arra készítetett személyemben, hogy a tevőleges zsidó közéletből teljesen visszavonuljak. Helyesen vagy tévesen, de úgy ítélem meg, hogy önzetlen szándékaim elvesztették minden értelmüket, és úgy döntöttem, a megélhetési zsidók számára engedem át a további közszereplést.

2005-ben Deák megkísérelte helyrehozni végzetes hibáját, azonban aláírásgyűjtő próbálkozása kudarcba fulladt, Magyarországon sajnos *ad acta* került a nemzetiségi opció, valószínűleg véglegesen. A rendszerváltozás az „internacionalista-munkásmozgalmi” asszimilációt juttatta zsákutcába, majd a kilencvenes évek elején a nemzetiségi törekvés futott zátonyra a Mazsihisz, az akkor még egyeduralgó neológ hitközség féktelen öröme. A zsidó önazonosság tudata azonban nagyon megerősödött a legújabb korosztályokban, és a folytonos frusztrálás, az ellenséges légkör, a zsidó identitás megélésének nyílt kudarcai miatt folyamatosan sok magyarországi zsidó fiatal hagyta és hagyja el Magyarországot, közülük is egyre többen *alijáznak*, Izraelben telepednek le. A magyar származású izraeli közösség (*jisuv*) legújabban erős gyarapodásnak indult.

Érdemesnek vélem még egyszer visszatérni Hajdu Tibor kiváló cikkének *névsorához*. Kítűnik belőle az is, hogy az 1919-es kormányzótanács zsidó származású tagjainak közel 80%-ban magyar a családneve. Négy jiddis-német (*Böhm, Guth, Hamburger, Landler*)

és csupán egyetlen héber (*Smueli/Szamuely*) családnév akad köztük. A többiek magyarra váltották korábbi nevüket, ami egyértelműen a társadalmi beilleszkedés erős szándékát, az akkulturációt tanúsítja. Más forrásokból ismeretes, hogy sokan közülük egészen frissen magyarosították a nevüket, (Kohn/Kun, Rosenfeld/Rákosi, Weisz/Varga, Klein/ Korvin-Kelen stb.) a monarchia magyar felében nagy lendülettel, látszólag hatalmas sikerrel haladt előre az asszimiláció folyamata. Más kérdés, hogy nonszokásra mindez csapdának bizonyult.

E körbe tartozik, hogy Löwinger György Bernát név alatt anyakönyvezték Lukács Györgyöt. A circumcisio (*brit mila*) alkalmával kapott héber neve (*Sém haKodes*): Dov Ber. A polgári név (*kinnui*) hagyományosan a héber név hangzását követi. (Dov Ber/ Bernát) A névmagyarosítás 1890-ben történt és 1899-ben „szegedi” előnévvel nemességet kapott Lukács József, az apa. Természetesen ez a fiára, Lukács Györgyre is kiterjedt. Téves az a hiedelem, hogy Lukács értelmiségi lázadóként indult volna el a baloldal felé. Nagy fordulata mögött összetett (emberi és gondolati) okok húzódtak meg. Hosszú ideig a nemesítés révén Szegedi Lukács Györgyre módosított alakban írta alá a saját nevét és *A lélek és a formák* (*Die Seele und die Formen*, Fleischel, Berlin, 1911) korszakos jelentőségű esszéjét is Georg von Lukács név alatt jelentette meg.

Kun Béla sokat vitatott kövérkés alakja mértékadó szerepe miatt nem kerülhető meg. Borsányi György meglehetősen higgadt, összegző monográfiát írt Kunról, tanulmánya ma is haszonnal forgatható (Borsányi György: Kun Béla. Kossuth, Budapest, 1979). A könyvet megjelenése után a család kérésére betiltották. Egyetlen mozzanatot emelek ki Kun pályafutásából. Még a Károlyi-kormány idején történt, hogy Kunt, más kommunista vezetőkkel együtt, letartóztatták és a Mosonyi utcai toloncházba vitték. 1919. február 21-én több tucat felfegyverzett rendőr betört a toloncházba, lincselési szándékkal rátámadtak Kunra és a puskájuk tusával összeverték. Szétszaladt Pesten a hír: Kun Bélát agyonverték. „Az Est” riportere, a legendás Tarján Vilmos a helyszínre száguldott, és mint beszámolt róla, a szeme láttára rontott be az orvosi szobába egy újabb rendőrosztag, és gyilkos szándékukat ordítva puskatussal újra verni kezdték a kezelőasztalon fekvő Kun fejét. „Reszkető szívvel azt hiszem ebben a pillanatban, Kun Bélát már csak percek választják el a haláltól” – írta Tarján.

A súlyos verésektől Kun sokkos állapotba került, egészsége maradandóan károsodott. Hajdu Tibor megállapítását támasztja alá ez az eset is, miszerint nem a kommün zsidó vezetői miatt robbant ki a korai Horthy-rendszer antiszemitizmusa. Hiszen Kun Bélát már akkor agyon akarták verni, amikor még hatalomra se került. Régebbi hagyományra építkezhetett a különítményes ideológia, bár álcázásképp felcserélték az okokat és a következményeket, okos cinizmussal. J. Sztalin 1939-ben Kun Bélát kivégeztette, emiatt a nevét is kitörölték a munkásmozgalmi hagiográfiából. A síri csendet a Szovjetunióban élő, és ott vezető szerepet játszó közgazdász, Varga Jenő törte meg. Az egykori népbiztos-társ felhasználta a poszt-sztalini politikai olvadást: megemlékező cikket közölt a Pravdában (1956. február 20.) Kunról, akinek mozgalmi rehabilitása ezzel vette kezdetét.

Munkásból küzdötte fel magát tanárnak – írta Varga Jenőről a Zsidó Lexikon. A valóság ennél is keményebb: nyolcgyermekes, falusi, szegény sorsú zsidó család legkisebbjeként tíz éves korától magának kellett megkeresnie a kenyerét. Kisbéres, pékinas, kereskedősegéd, de közben magánérőből tanult, érettségét szerzett, majd bejelentette a rabbijának, hogy kilép a hitközségből. Immanuel Kantról írt disszertációjával 28 éves korában doktorált filozófiából, az egyetemen oktatott, az elsők között foglalkozott pszichoanalízissel, Freudot látogatta Bécsben, később akadémikus lett és az MTA tiszteleti tagja. Még a tízes években lett tanár, történelmet okított a Vas utcai felső kereskedelmi iskolában – ahol később Szerb Antal tani-

totta az angolt és az irodalmat – kettejük tanítványainak hajdani rajongására ma az utódok emlékeznek. A bukás után halálra ítélték Vargát, szerencsére *in effigie*, a távollétében. A kommün kormányzótanácsának tagjai közül Lukács György mellett a közgazdász Varga Jenő életműve bizonyult nemzetközileg messze a legrangosabbnak. Varga az 1946-os magyarországi hiperinfláció megállításában és a forint bevezetésében is kulcsszerepet játszott.

1918-ban Lukács és Varga népszerű szónokoknak számítottak, sokan érdeklődtek a véleményük iránt. Egyre nőtt a nyugtalanság az elhúzódó háború miatt, és már az év legelején betiltották a pacifista Galilei Kört. Első elnöke, Polányi Károly úgy tartotta utóbb, hogy mind a keresztény középosztály, mind a zsidó nagypolgárság utálta a galileistákat. Kezdetben „girondistáknak” számítottak, később egyre inkább balra csúsztak, a kör titkára lett Rákosi Mátvás is. Polányi nem követte ezt az utat, a kommün alatt elhagyta Magyarországot. Végző soron az „asszimilációs ajánlat” önérzetes elfogadásaként is értelmezhetjük a Galilei Kört. A „zsidókérdésről” ekképp nyilvánítottak véleményt folyóiratukban: nem kell az emancipáció alamizsnája, nem vagyunk többé megtűrt fiuk, „*hanem a nemzet teljes jogú tagjai, odaállunk, ahol a legbecsületesebben szolgáljuk az ország érdekeit*” – írták egyik szerkesztőségi jegyzetükben. (Szabadgondolat, 1911. I. évf. 3. sz. 108–109. o.) A szegénységből tanulás révén önerőből kitörni – ezt az életpálya-modellt tartották a leginkább becsülendőnek. A bigottan ateista galileisták bizton hitték, hogy a „haladás” eltörli a maradást és a vallás elavult, babonás, sötét világát bevilágítja a modern tudomány fényességébe.

A galileista fiatalok nemzedéke módfelett tisztelte a tudományt. Polányi Károly unoka-öccse, a Kanadában született John Polanyi is természettudományos munkásságáért kapta meg a Nobel-díjat. Járható az út, mások is jártak rajta, csak előbb maguk mögött hagyták a nyers kelet-európai körülményeket. Magyarországi viszonyok közt azonban zsákutcába vivő naiv idealizmusnak bizonyult a galileisták gyanútlan haladáshite. Diákkorában apám gyakran eljárógatott a galileista előadásokra, valószínű, hogy onnan eredt élete végéig tartó rendíthetetlen hite a tudás erejében. Franciaországi tanulmányaimról beszámolva megemlítettem neki, hogy Hitler több kancellári beszédét kezdetben Heidegger írta, Levinas egyenesen „ösfasisztának” nevezte, miközben a *Lét és idő* című művét a filozófiatörténet őt legfontosabb alkotása közé sorolta be. Szabályt erősítő kivételnek gondolta apám Heidegger esetét, mert önállató módon úgy vélte, hogy a náci brutális eszméi csak a mélybuta csöcselékben verhetek hitet.

A 19. század vége felé kibontakozott agrárválság mutatta meg az asszimiláció első komolyabb kudarcait. Nyilvánvalóvá vált a „keresztény úri középosztály”, a nemesi elit elutasító magatartása, az Istóczy-párt utódjaként fellépett katolikus Néppárt és a szerveződő agrárius mozgalmak lefékeztek a zsidóság asszimilációs lendületét. (Az 1930-as években kirobbanó népi–urbánus viszály egyik nagy előzményét szintén e korábbi kudarcban kereshetjük.) A magasabban képzett fiatal zsidó nemzedék elitje a 20. század elején keresni kezdte a meghaladás módját és úgy vélte feloldani a dilemmát, hogy kétféle is vezethet új útvonal: vagy a polgári radikalizmus, vagy a munkásmozgalom felé. Létrehozták a Társadalomtudományi Társaságot, a Huszadik Század c. folyóiratot és a Galilei Kört.

Bár sokan szerették volna, 1917-ben már nem lehetett könnyedén átsiklani az éleződő „zsidókérdés” felett. A Huszadik Század közismert körkérdése és vitája során Lesznai Anna a válaszában egy nagyon lényeges mozzanatra, a személyiségzavarra hívta fel a figyelmet. Az asszimilánsok kiszakították magukat a korábbi közösségeikből, viszont a választott új közeg nem fogadta őket be, a keresztény középosztály már Trianon előtt is mindinkább visszautasította a vehemensen asszimilálódni akaró zsidókat. A stabilitás hiánya, a pszichés egyensúlyvesztés, a szorongás súlyos következményekkel jár: személyiségzavarhoz vezet.

Elhallgatott a Sófár-kürt, kihunytak a Sábát-gyertyák otthonos, meleg fényei és csontig hatolt a hideg külvilág rideg ellenségessége. Egyik igen súlyos következménye az eltitkolás, a „negatív asszimiláció”, vagy a zsidó öngyűlölet. (Theodor Lessing: *Der jüdische Selbsthass. Zionistischer Bücherbund, Berlin, 1930.*) A teoretikus önmegsemmisítő Otto Weininger-től a családirtó Czigány Dezsőig riasztóan hosszú a sor, és Lukács barátnőjének, Seidler Irmának öngyilkossága is a nevezetes halálesetek közé tartozik.

Már a világháború alatt megkezdődtek a zsidók elleni atrocitások és a kommün se bánt kesztyűs kézzel a zsidókkal. Az 1919. május 1-i felvonuláson jiddis nyelvű, héber betűs transzparenszek alatt nagyobb galíciai csoportok is vonultak, néhány fénykép tanúsága szerint. De hamarosan több mint ezer galíciai zsidót vasúti vagonokban toloncoltak ki Tanácsmagyarországról, az ún. forradalmi törvényszék sok zsidót végeztetett ki, a Lenin-fiúk is nagy kedvvel akasztottak zsidókat és feltűnően sok zsidót fogtak le túszként. Néhány prominens név: Lánczy Leó, br. Wolfner Tivadar, Mauthner Alfréd, br. Weiss Manfréd stb. A fehérterror különítményesei ott folytatták, ahol a vörösteror abbahagyta, még brutálisabb kegyetlenkedésekkel, a gyilkolás véres mámorában fosztogatva, rabolva. Számos településen a civil lakosság többször megrohanta és kifosztotta a velük együttélő helyi zsidókat. Például Celldömölkön is, Diszelen is hat embert ölt meg a kollektív erőszak, és ez csak két helyszín a sok közül. A bukás utáni valamelyik Borsszem Jankó cimlap-karikatúrája szerint, ha elkiáltják a tihanyi apátsági dombon: program, még visszhang is úgy válaszol: *pogrom*.

A vad kilengések hátterében állhat az is, hogy a 19. század végére meggyengült a liberális magyar nacionalizmus belső koherenciája, és évtizedekkel Trianon előtt elkezdődött a reformkori nemzeteszme széttagolódása, erodálódása. Trianon után természetesen még nyersebben folytatódott a szétforgácsolódás. Szuverén szemléletű, gondolatgazdag és igen alaposan kidolgozott eszmetörténeti könyvben dolgozta fel Gyurgyák János a kérdést, és ezzel a korábbi, a „zsidókérdést” önállóan tárgyaló igényes könyvének is új értelmezési teret nyitott. (Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története. Osiris, Budapest, 2007.*) A liberális magyar nemzetkepcéció kibontakozásának kezdetén kétségkívül br. Eötvös József képviselte a legkövetkezetesebben a zsidóság egyenjogúsításának elvét. Vele szemben azonban hosszú időre az előzetes asszimilációt megkövetelők kerekedtek felül a kibontakozott vitában. A történelem ironiája, – az ész csele, ahogyan G. W. F. Hegel mondaná –, hogy évtizedekkel később br. Eötvös hívta össze azt az „izraelita országos gyűlést”, ahol a várt egységesülés helyett a magyarországi zsidóság szétszakadt. Vagy pontosabban szólva: a zsidóság fő ágáról levált (a *Halacha* szerint, tehát: *de jure*) a fél évszázad múltán zátonyra futó „neológia”. Kezdetben azonban mindez még nem volt ennyire világos. Sőt. Társadalmi sikerét a zsidótörvényekig nyilvánvalónak hitték. A rendszerváltozás óta viszont már csak néhány szorgos klikk hatalmi érdekviszonyai tartják életben a neológia rég kiüresedett csúcsszervezeteit, ezeket az egypárti hatalom által erőszakkal oktrojált pakfong-struktúrákat, melyekben a haszonévezőkön túl csupán az egyre fogyatkozó idős korosztály, a holokauszttúlélő hívek szűkös csoportja lézeng.

Úgy hiszem, hogy kissé hosszabban ki kell térnem a modern magyar és zsidó nemzettudat kialakulására, problematikusságaira és sérüléseire. Akit nem érdekel e kitérő, javasolom, hogy bátran ugorja át, azonban tudnunk kell, máig velünk élnek, hatnak és gyakran eresztenek ki mérget magukból a következmények. Mint ismeretes, a modern értelemben vett nemzet fogalma meglehetősen újkeletű, és a *natio Hungarica* hagyományos megnevezést nem etnikai, hanem jogi értelemben használták. Kizárólag a rendi nemzetre vonatkozott, és éppen ezt kívánta a reformkor korszerű politikai nemzetfogalom tágítani. A *nationes* (nemzetiségek) megjelöléssel a szerény helyzetű „köznép” tömegeit illették, tekintet nélkül arra, hogy etnikailag magyarok voltak-e vagy sem. A

homogénebb nemzeté alakulás azonban nem csak a magyarok körében indult meg, de a románok, horvátok, szerbek, szlovákok, sőt még a görög katolikus ruszinok esetében is elkövetkezett.

Nem kellemes szembenézni azzal a ténnyel, hogy 1840-ben a történelmi Magyarország lakosságának mindössze 37%-át tette ki a magyarság, ami csupán szűk relatív többséget jelentett, és még Horvátország leszámítása után sem érte el az 50%-ot. Erős belpolitikai érdek fűződött emiatt a zsidóság (és a svábság) elmagyarosításához. Az elsietett, eltűzött beilleszkedési folyamatok járulékos hatása alatt számtalan elvakított asszimiláns díszmagyart öltött és piros-fehér-zöld paszományt varrt magára, komikus módon. A roppant tisztánlátó erdélyi br. Wesselényi Miklós ismerte fel leghamarabb, hogy az etnikai magyarság települési helyzete távlataiban komoly veszélyeket rejt magában. 1843-ban megjelent könyvében arról írt, hogy az ország közepén egy tömbben élő magyarság földrajzi elhelyezkedése „olyan, mint a völgybe épült váré, ami felett a körül lévő hegyek uralkodnak, és azokat majdnem egészen a szlávok és részben az oláhság lakja”. (idézi Gyurgyák id. mű, 33. o.) Wesselényi pontos helyzetértékelésétől mindössze 77 év volt hátra a Palais du grand Trianon hosszú Galerie des Cotelles termében aláírt békeszerződési ceremóniáig, ami Nagy-Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia megalakuló határait véglegesítette.

Sem a politikailag szerényebb képességű Károlyi Mihály 1918 őszén, sem a messianisztikus álmokat üldöző Kun Béla 1919 tavaszán, ha akarta se tudta volna szétverni a történelmi Magyarországot. Addigra már három hatalmas birodalmi konglomerátum esett darabjaira: a Habsburg, az Oszmán és az Orosz Birodalom. A nemzetek és nemzetiségek centrifugális ereje szétszaggatta a soknemzetiségű birodalmakat. A konzervatív-katolikus Szekfű Gyula szintén úgy látta, hogy nem az 1918. októberi és az 1919. márciusi forradalmak vezettek Trianonhoz, hanem október és március is az általános összeomlás tünetei és következményei voltak. Hozzávetőleg három és fél millió magyar feje felett lépett át a határ Trianon következtében, és hozzászámítva a különböző nagy emigrációs hullámokat, megértjük Szabó Zoltán megállapítását, miszerint a magyar diaszpóra-nemzet, de olvadékony. Nyilvánvaló, hogy a magyar nemzettudat Trianon-szindrómájához a határontúli magyarság fogyatkozása, asszimilációja is folyamatosan hozzáteszi a magáét. Hallatszik az „őthangú síp”, de a határon túlról egyre halkabb a dallam. A magyarság asszimilációs veszteséglistája milliós nagyságrendű, és Szlovákiában, Erdélyben, a Vajdaságban, az Egyesült Államokban és másutt feltartóztathatatlanul növekszik. Hozzáteszem, az első világháború után mind az új román, mind az új csehszlovák állam megnyitotta a lehetőséget az önálló zsidó nemzetiségi státusz előtt. Valószínűleg belpolitikai önérdékből is, hogy tömbök váljanak le emiatt a magyarságról. A határon túlra került magyarajkú zsidóság együttes története szintén megér egy nagymisé.

A zsidó nemzeteszme kialakulása egészen eltérő utat járt be, mint más modern nacionalizmusok eszméinek genezise. A zsidóság ön-képmása *ab ovo* történeti jellegű, miután a Biblia szövege szerint a világ teremtésével kezdődött lineáris időfolyam adja meg a zsidóság néppé alakulásához vezető előtörténetet (1Mózes 1–12. fejj.). Minden héten, a Sábát alkalmával zsinagógai kulcsesemény Mózes öt könyvének, a Tóra heti szakaszának közösségi felolvasása, és ez is bevési minden résztvevő számára a történeti időszemléletet. A Szentírás (*Kitvei HaKodes, Tanach*) a mindenütt jelenlévő, vándorló haza. Nem a zsidóság tartja meg a Sábátot, hanem a Sábát a zsidóságot. A lényegről beszél ez a két ismert lapidáris mondás. A nép kollektív emlékezetének történeti megőrzését sok ünnep is szolgálja, például az egyiptomi kivonulás, a szabadulás eseménytörténetét őrzi a *Pészah* kezdetét jelző *Széder* este forgatókönyve, az igen népszerű *Hagada*. Az egyiptomi kivonulást követő pusztai vándorlás során jött létre az a 12 törzs szövetségén alapuló zsidó proto-nemzet,

amely alkalmassá vált a kánaánita honfoglalás megvalósítására. A Fények Ünnepe, a *Hanuka* a hellenizmus elleni szabadságharc diadalának, Juda Makabi (Júdás Makkabeus) katonai győzelmének ünnepe, a *Tisa BeÁv* böjtnapon egy sor nemzeti gyászeseeményről emlékezik meg a zsidóság. E napon foglalták el Salamon Templomát a babiloni seregek, a Titusz vezette római légiók ekkor rombolták le a Második Templomot és a rómaiak ezen a napon égették fel Jeruzsálemet a Bar Kohba felkelés leverése után.

Az emlékezés és történetiség e különleges kombinációja folyamatosan mindenkit bekapcsol a nemzedékek láncolatának végtelen sorába (*LeDor VaDor*) és szüntelenül jelenidejűvé teszi a múltat. Messzire vezetne, és nem ide tartozik, de kétségtelen tény, hogy a tér és idő kontinuum együttes folyamatosságának megragadása igen hasznosnak és termékenynek bizonyult a modern természettudományok számára. Hanák Péter kedvtelve idézte fel egy neves amerikai tudománytörténész „*Why not Lorentz?*” címmel tartott előadását, amit egy nemzetközi történetkonferencián adott elő. Az előadó azt kívánta bizonyítani, hogy H. A. Lorentz Nobel-díjas holland fizikus már néhány évvel korábban birtokában volt a speciális relativitáselmélet megalkotásához szükséges összes részletnek, (ami kétségtelen tény), de a döntő lépést mégis A. Einstein tette meg 1905-ben, és ezt a végső áttörést a világszemlélet zsidó módja tette lehetővé a számára. Bizonyos, hogy a modern filozófia *időfogalmának* szemléleti megújításához a gyerekkorában zsidó nevelésben is részesült H. Bergson lényegesen hozzájárult, és rögvést nagyjeletőségű doktori disszertációjával. (H. Bergson: *Essai sur les données immédiates de la conscience*. Alcan, Paris, 1898.)

A jellegzetesen szokottnak tekinthető zenei kifejezőképességen és természettudományos szemléletmódon túl (matematika, elméleti fizika stb.) Magyarországon a zsidóság teremtő alkotóereje az építészetben és a képzőművészetben jelentkezett a legerősebben, ami Európa-szerte párját ritkítja. A nagybányai élvonalnak (a modernista „neósok” csoportjának) legtöbb tagja zsidó származású, az európai művészeti avantgárdhoz felzárkózó Nyolcak tagjainak nagy többsége szintén, (nyolc közül hatan), továbbá néhány igen jelentős művész: Vajda Lajos, Bálint Endre, Anna Margit, Farkas István, Ámos Imre. Nagyon mérvadó nemzetközi szintre jutott fel Moholy-Nagy László, Kepes György, Breuer Marcel és mások, feltűnően sok fotóművész, köztük Robert Capa, Marton Munkácsi, Brassai, André Kertész. A nevek felsorolása még hosszan folytatható, egészen napjainkig. A filmművészet történetéről nem is beszélve. Hogy mi a társadalmi háttere és mentalitástörténeti–esztétörténeti oka annak, hogy ennyire nagy számban léptek fel zsidó származású művészek Magyarországon és a határokon túl, ezt a fogas kérdést egyelőre még csak kis részleteiben dolgozták fel. Legújabbban Hernádi Miklós tett erre komolyabb kísérletet. (Hernádi Miklós: *Zsidó írók és művészek a magyar progresszióban – 1860–1945*. Noran, Budapest, 2010.)

Visszatérve a zsidóság kollektív identitásának kérdésköréhez, a közös népiséghez tartozás tudata, az *am Jisraél* koncepciója – teret és időt átégetve, irdatlan távolságokon és a diaszpóra nyomasztóan elhúzódott évszázadain át – rendkívül hatékonyan tartotta a kapcsolatot az egymástól elszakadt népcsoportok között. Ez a titka annak az elképesztő ténynek, hogy a szétszórt zsidóság közel kétezer éven keresztül ellenséges közegben is képes volt sértetlenül fennmaradni, és a legújabb korig még a diaszpóra leginkább elszigetelt csoportjait sem tudta kikezdeni az asszimiláció. Az *am Jisraél* közösségi koncepciójának alapját a monoteizmus, a *Sém HaKodes* egységének tisztelete és a Szentföldre való visszatérés elpusztíthatatlan vágya, a kikezdehetetlen Cion-tudat adta meg. A *pészachi Hagada* olvasásának befejeztével több mint ezer év óta mindnyájan ugyanazzal a mondattal záródik a Széder-este: *LeSaná HaBaá B'Jerusalajim!* Jövőre Jeruzsálemben! Vége szakad a

gálutban, a száműzetésben rendezett Széder-estéknek, a mostani az utolsó. A jövő esztendőben végre megint Jeruzsálemben tartjuk a következő Széder-estét.

A monoteista hit erős közössége, az ebből fakadó mindennapi életvitel, és a sajátos értékstruktúra, pl. a tanulás és a tudás magasra értékelése tökéletes sikerrel tartotta meg Izrael népét a szétszórattás közel két évezrede alatt, amit a külső szemlélők meglepőnek, szinte érthetetlennek hisznek, de nem az. A zsidó gondolatvilág épületének Mózes öt könyve, a Tóra a záróköve, de a Talmud a központi pillére, ez az elképesztő hipertext. Amit az ellenfelek is pontosan értettek, emiatt égették, támadták, gyalázták a Talmud könyveit a középkortól napjainkig. Azonban nincs most hely kitérni a Talmud bonyolult világára. Magyarul igen szegényes sajnos a szakirodalma, de kiváló bevezetőt nyújt Rabbi Adin Steinsaltz közismert könyve. (Angolul: *The Essential Talmud*. Random House, New York, 1976. Franciául: *Introduction au Talmud*. Ed. Albin Michel, Paris, 1987.)

Mind a Babiloni, mind a Jeruzsálemi Talmud szerkesztése a középkor hajnalán, i. sz. 500 körül lezáródott. Az elismert tekintélyekhez intézett újabb *halachikus* kérdések és a válaszok így már nem kerülhettek be a talmudi szövegtörzsbe, ezért a mérvadó rabbik állásfoglalását önálló döntvénytárakba (*She'elot veTeshuvot, responsa*) gyűjtötték össze. A responsumok irodalma sok évszázadon át az egyik legfontosabb szellemi kapocs volt a diaszpóra távoli elitcsoportjai, rabbi-dinasztiái között. Modern alakban a responsa-irodalom ma is virágzik. Híres kérdést tett fel a közelmúltban Ilan Ramon izraeli úrhajós, amikor azt tudakolta, hogyan kell kiszámítani egy világűrben keringő úrhajóban a Sábát kezdetét és kimenetelét. (Miután minden keringéssel módosul a Sábát-időpont.) Megjegyzésre méltó, hogy Karl Marx is a responsa-irodalom klasszikus rabbi-dinasztiáiból származik, mondhatni, hogy Marx a zsidó szellemi arisztokrácia hűtlen gyermeke. (Rózsa T. Endre: *Karl Marx zsidó öröksége, ellenfényben. Valóság*, 2010/12. Tanulmányom első változata a Keresztény–zsidó teológiai évkönyv 2010-es számában jelent meg.)

A mindennapi érintkezés anyanyelvét (*mamaloshen*) a jiddis jelentette az askenáz zsidóság számára, de az elméleti irodalom és a zsinagóga nyelve mindvégig a héber maradt. A hűségesen megőrzött nyelv szintén erős kötőanyagként szolgálta a diaszpórát. A mai magyarországi zsidóság elsöprő többsége azonban a héber nyelv tekintetében funkcionális analfabéta, és rendkívül felszínesen ismeri a hagyományokat. Vagy még úgy se. Azonban ez nem ok, hanem következmény. Az „asszimilációs ajánlat” ragacos ígérete megfosztott egy lokális etnikai csoportot a zsidó nemzeti egységhez tartozás megnyugtató érzésétől. Nagy és hideg üresség tátong a „dekonstrukció” helyén. A magyar-zsidó együttélés akut rákfenéjét véleményem szerint az adja, hogy az utolsó másfélszáz évben mindkét nemzet tudat (a magyar és a zsidó) súlyos sérüléseket kényszerült elszemvedni és elővigyázatosságból – okkal vagy ok nélkül – gyanús színben látja feltűnni a túloldalt. Ez az ágas-bogas kérdés azonban nem tárgya jelen (és talán máris túl terjedelmes) tanulmányomnak.

A neves prágai Lőw rabbi, akinek személyéhez fűzi a legenda a Gólem-történetet, szintén jelentős héber irodalmi munkásságot fejtett ki. Az 1600-ban írt főművében, „A száműzetés kútja” című nagy teoretikus könyvében még asztronómiai kérdésekre is kitért, és ez II. Rudolf Prágájában, ahol Tycho Brahe és J. Kepler volt az udvari csillagász, igazán nem meglepő. A mű vallásos-cionista felhangja nyilvánvaló. (Francia nyelvű kiadása: Rabbi Yehuda Loew: *Le puits de l'exil*. Berg International, Paris, 1982.) A hagyomány védelmében Lőw erősen vitatta egy kortársának, a briliáns zsidó tudós, Azariah de' Rossi (héber nyelvű) főművének pre-modern téziseit. (Azariah de' Rossi: *Me'or Enayim*. Mantua, 1573. Angol nyelvű kiadása: Azariah de' Rossi: *The Light of the Eyes*. Yale University Press, New Haven and London, 2001.) A vita kimenetelét az utókor A. de' Rossi javára döntötte el, amit meglepéssel vettem tudomásul, miután A. de'

Rossi egyenes ági felmenő, apai ágamon keresztül. Az asszimiláció során azonban rendkívüli gyorsasággal ki is lehet szakadni a hagyomány ősi világából. „Minthogy még a héber nyelv elsajátítására sem helyeztek súlyt, eszembe se ötlött, hogy a templomban mondott vagy énekelt szövegeknek bármilyen értelme lehet” – írta Lukács György önéletrajzi vázlatában. (Lukács György: Megélt gondolkodás. Magvető, Budapest, 1989. 40. o.)

A modern zsidó nemzeteszme megfogalmazását egy vibráló elméjű, hatalmas intuíciós képességgel megáldott német gondolkodó, Moses Hess valósította meg. Hess sokáig az ateista szocializmus és az asszimiláció híve volt, akár csak a német zsidók elsöprő többsége. Gyerekkorában azonban nem az apja, hanem a Lengyelországból származó vallásos nagyapja nevelte s a fiatakori zsidó érzelmek és ismeretek hatása később megvilágosító erejűnek bizonyult. Az 1860-as évek elejére elsőként értette meg, hogy a zsidókérdésnek Németországban nincs lehetséges megoldása. (Moses Hess: Rom und Jerusalem, die letzte Nationalitaetsfrage. Ed. Mengeler, Leipzig, 1862. Legújabb magyar kiadása: Moses Hess: Róma és Jeruzsálem. Múlt és Jövő, Budapest, 2011, Heller Ágnes előszavával.) Egyebek mellett a hegeli dialektikát is otthonosan alkalmazó Hess azt fejtegeti könyvében, hogy a nagy nemzeti kérdések sorra megoldódtak, újra egyesült már Németország is, csupán két probléma maradt hátra, Róma és Jeruzsálem. Garibaldi győztes hadjárata után lényegében megvalósult a *Risorgimento*, Olaszország újraegyesítése, így már csak a zsidó állam helyreállítása várat magára a már 350 éve török hódoltság alatt élő Szentföldön.

Elsőként hirdette meg Hess, hogy az asszimilációt a zsidó nemzeteszmevel kell felváltani. A sikeres asszimiláció illúziójában ringatózó német zsidóság azonban nem kívánta meghallani Hess látoki intését. Úgy járt, mint br. Wesselényi Miklós Magyarországon. Mindkettejük figyelmeztetését vaklármának hitték. A budapesti születésű Theodor Herzl 33 évvel később ugyanarra a következtetésre jutott, mint korábban Hess, de tőle teljesen függetlenül. A franciaországi Dreyfus affér győzte meg arról, hogy az asszimiláció zsákutcába visz. (Theodor Herzl: Der Judenstaat. Versuch einer modernen Lösung der Judenfrage. M. Breitenstein, Leipzig und Wien, 1896. Magyarul: Herzl Tivadar: A Zsidó-Állam. A zsidó-kérdés modern megoldásának kísérlete. Jövönk, Budapest, 1919.)

Mondani sem kell, a magyarországi zsidóság piros-fehér-zöld felháborodással utasította el magától a zsidó nemzetadatot, a cionizmust. Még mindig a magyar–zsidó sorsközösség illúziójában ringatóztak, gyakorlatilag egészen az 1939: IV. tc.-ig, az első személyekre lebontott zsidótörvényig. Akkor viszont néhányan zavarukban átestek a ló túloldalára, és a pán-cionizmus csömlésébe keveredtek. Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnöke így írt: „A cionizmus körülbelül 3800 esztendő. Ennyi ideje annak, hogy a hagyomány szerint Izrael fiai a szükségétől hajtva elhagyták Kánaán földjét és Egyiptomba költöztek.” (Komoly Ottó: Cionista életrajz. MCSZ, Budapest, 1942, 5. o.)

Mint már korábban hangsúlyoztam az előzmények említése során, hogy a magyar zsidóságot egyre jobban megosztották a 19. század eleji reformkor új politikai kezdeményezései és végül mindez a *teljes szakításhoz* vezetett el. Hungarica judaica, ilyen sehol másutt nem történt a világon. Mint ahogy említettem, a neológia is tősgyökeres hungarikum, csak Magyarországon létezik. Az emancipáció körüli vita a zsidó önazonosság szempontjából csak látszólag forgott a vallás és a *minhag*, a szertartás kérdései körül. Belpolitikai szerepe nyilvánvaló volt és újra felvetette a zsidó identitás önértelmezésének kérdését, mert – mint ahogy már erre szintén kitértem – a zsidó vallás etnocentrikus, népi alapzatú (am Jisraél), és emiatt volt képes mehökkentő módon a *gálut*, a szétszóratás és elnyomás két évezrede alatt szinte sértetlenül megőrizni a szórványok túlélését. A „Mózes-hitű magyarok” kártékony koncepciójával a zsidó mivoltot tette idézőjelbe a reformista mozgalom, vagyis

éppen a zsidó nemzeteszme alól szándékozott kirántani a szőnyeget. Leginkább sikerrel sajnos, és a későbbi válsághelyzetben ez végzetesen védtelenné tette a magyar zsidóságot.

A trianoni békekötés a magyarországi zsidóság helyzetét is radikálisan megváltoztatta. A hazai zsidóság lélekszámának a felét veszítette el, 1911-ben a zsidó népesség 911 ezer főt számlált, ez 1920-ra 473 ezer főre esett vissza. A területvesztések következtében megváltozott a zsidóság településszerkezete: erősödött az urbanizáció, a városlakók száma 73%-ra emelkedett, és különösen megnőtt a Budapestre költözők aránya. A foglalkozási összetétel szerkezetét a belső migráció a polgári jellegű szakmák, foglalkozások irányába tolta el. Nagy hagyományú hitközségek, mint Pozsony, Munkács, Máramarosziget, Nyitra, Szatmárnémeti vagy Nagyvárad (és kis híján Sopron) a határokon kívülre kerültek.

A társadalomszociológiai különbségek miatt igen lényegesen eltérő hagyományú *Oberland* (Északnyugat-Magyarország) és *Unterland* (Kárpátalja, Észak-Erdély) területjelölések értelmüket veszítették és feledésbe merültek, jóllehet egyik magyarzó kulcsát adják a zsidó irányzatok közti eltérések későbbi kiformalódásához. Miután a hászid és ortodox közösségek aránytalanul nagy része az utódállamokhoz került, a neológia kétszeres fölényhez jutott és Budapesten még ennél is nagyobb túlsúlyba keveredett. Minden teológiai és politikai problematikussága ellenére a neológia vált a zsidó közösség mérvadó politikai erejévé. A hangsúly-eltolódás megváltoztatta a magyarországi zsidó köztudatot.

Hajdu Tibor hivatkozott tanulmányában említette, hogy a zsidó származású politikusok aránya már a Kommün előtti kormányzatok tagjai közt is egyre nőtt. A bukással ez a trend megszakadt, bár a zsidó vallású Pálmai Lajost előbb az aradi, majd a szegedi ellenkormányban igazságügyminiszternek választották meg. Aki Szegeden Teleki Pál és Horthy Miklós társaságába került, majd később az Országgyűlésnek lett vezető tisztségviselője. Nem mellékesen a helyi zsidóság nyilatkozatban kötelezte el magát a szegedi ellenkormány mellett (1919. május 23.) és anyagilag is jelentős mértékben támogatta az un. Nemzeti Hadsereg felállítását, aminek megszervezésében számos zsidó származású katonatiszt vett részt. A korábbi trend csak 1945 után folytatódott, és mindjárt Rákosi Mátyás, egy hajdani népbiztos vezérletével. Bármit állított azonban önmagáról a kommunista pártpropaganda, a Rákosi-rendszer valójában a Szovjetunió külföldi kirendeltsége, kihelyezett tagozata és leányvállalata volt, és semmi esetre sem tekinthető a messianisztikus Tanácsmagyarország újjászületésének vagy folytatódásának. Demény Pál tekinthető esetleg szellemi örökösnek, akit emiatt már 1945 tavaszán letartóztatott a titkosrendőrség és két egymás utáni koncepció perben hosszú börtönbüntetésre ítélték. Óvatosságból, a biztonság kedvéért. Ha már itt tartunk, említsük meg, hogy akadt olyan Auschwitz-túlélő, aki szabadulása után hamarosan a recski büntetőtáborban kötött ki.

A Rákosi-rendszer zsidóellenes politikájának feldolgozása már megkezdődött. (Győri Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon – 1945–1956*. Windsor Kiadó, Budapest, 1997. Ennek bővített változata: Győri Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Gondolat, Budapest, 2009.) Az érem másik oldala, hogy a Rákosi-rezsim hallgatólagosan megkötötte a maga új asszimilációs szerződését. A Kommün bukása után bűnbaknak nyilvánították a magyar zsidóságot, a *numerus clausus* zsidókvótájával kezdték meg a kiszorítását, a fasizálódó légkörben egyre jobban megfélemlítették, kirabolták, megsemmisítő táborokba deportálták a törvény hatálya szerint zsidónak nyilvánított személyeket. Mindössze 30 százalékuk élte túl a *Soát*. Ilyen előzmények után ajánlották fel a holokauszt-túlélők, a megmaradt magyar zsidóság számára a „zsidó” fogalmának tabuvá tételét. Hallgassatok a zsidóságotokról és akkor mi sem emlegetjük, de sürgősen felejtsetek el a zsinagógát és a hitéletet, mert az a „klerikális reakció”

tűzfészke. Sokan nagyon nem kedvelték a rákosista fordulatot sem, az 1956-os forradalom után mértékadó becslés szerint kb. 50 000 zsidó távozott el végleg Magyarországról. Ez arányaiban nagyon jelentős szám. 1956 előtt a magyar lakosság 1,5-1,9 százalékát tette ki a zsidóság, ezzel szemben az emigrációt választóknak a 25 százalékát. A kommunista be rendezkedést maguk mögött hagyó „disszidensek” körében arányszámát tekintve a magyar zsidóság hozzávetőleg tizenötszörösen túlreprezentálódott. Nyilvánvaló, hogy nem véletlenül. A személyes döntések egyéni erecskéi 1956-ban folyamán egyesültek.

Sokkot váltottak ki a baloldalon az 1956-os forradalom eseményei. Kádár kivégeztette Gimes Miklóst, Mansfeld Pétert, az Auschwitzot megjárt Angyal Istvánt és még sok mindenki mást, Déry Tibort és íróársait bebörtönöztette, a zsidó származásúakat fokozatosan kiszorította a vezetésből, a Rákosi-rendszerben lefogott Szirmai Istvánt hagyva a végére, aki 1969-ben meg is halt. Az egyszerűség kedvéért Kádár a zsidósággal kapcsolatos összes kérdést ugyanúgy tabuvá tette, akárcsak Rákosi. Az 1967-es izraeli hatnapos háború után indított anti-cionista kampány piszkos munkáját viszont zsidó származású újságírókkal végeztette el. Ugyan még Rákosi kezdte a cionisták elleni pereket, de kádári örökség a cionizmus, a zsidó nemzeteszmé gyanús hírbe keverése. A kádári zsidópolitika alattomoságának ismeretlen belső hurkait Hegedűs András ismertette egy régi előadóesten, amit a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület (az 1948-as kommunista fordulat utáni tabusítást gyökerestől kisöprő civil szervezet) rendezett. Soha ne felejtjük, a baloldali antiszemitizmus ütőerejét a baloldallal kapcsolatos naiv várakozások értelmiségi illúziói adják. A zsidótlanító Kádár számára Aczél György jelentette az egyetlen kivételt. Szintén pokoli mélységből indult Aczél sorsa is, jellemzően. Nincstelen szegény sorból származott, hentessegéd apja korai halála miatt árvaházban nőtt fel, és sokáig segédkezett kőművesek mellett.

Meggyőződésem, hogy Gerő András nyers kijelentésére, amivel Romsics Ignácot minősítette, általános félreértelmezések és máshonnan érkezett sérelmek hosszú sorozata adott okot. A mosdatlan szájú magyar közélet zökkenhetette ki Gerőt. Elejét lehet venni azonban, hogy felesleges indulatkitörések zavarják meg a közhangulatot. Mostanra megérett a helyzet remélhetőleg, mert több előfeltétel is teljesült. Elavult korábbi munkák után – a marxizmus hegemoniája ellenére – kiváló történészek, Vörös Károly, Hanák Péter, Litván György és mások, a maguk idején már megtalálták a módját, hogy időtálló eredményeket érjenek el. Scheiber Sándor barátja, Gonda László / Moshe Eljahu Gonda megkezdte a zsidóság magyarországi történetének korszerű megírását, de sajtó alá rendezését már nem érte meg. Kéziratának címe: A zsidók története Magyarországon, 1526–1960. A mű rövidített változatban jelent meg. (Gonda László: A zsidóság Magyarországon, 1526–1945. Századvég, Budapest, 1992.) Számos izraeli történész, például Jakov Katz, Nathaniel Katzburg, Michael K. Silber tágasabb horizontok felé tágitották az eseménytörténetet.

Gyurgyák János eszmetörténeti, Gyáni Gábor mentalitástörténeti aspektusokat is feltárt, és a felsoroltakon kívül nagyon sokan mások (egyebek közt Karády Viktor, Kovács András, Klein Rudolf) jelentős építőköveket hoztak létre, amelyek kiválóan alkalmasak a komplex, sok szempontot figyelembe vevő összefüggések egymáshoz illesztésére. Időközben a vallásos közösség hangja is megszólalt Köves Slomó révén, aki belülről értelmezte a magyar zsidóság modernkori történetének egyik súlyos fordulatát. Komoróczy Géza legújabbán megjelent nagy összefoglaló műve a zsidó népiség koncepciója szerint elrendezett hatalmas információ- és adattömeget hozott a felszínre, és a könyvének sikere is kedvező előjel.

A szomszédos környezetünkben szintén biztató változások zajlanak. Pozsonyban nagyvonalúan újjáéledt Chátám Szofér kultusza, posztmodern formában, Magyarországon Galícia iránt támadt fel az érdeklődés: Lembergbe, Csernovicba, Kamenyec-Podolszkba,

Odesszába szerveznek zsidó tematikájú társasutakat és Munkácsra, Kassára, Szabadkára, sőt Ausztriában is megérlelődtek a szemléleti változások. Elegendő felidézni, hogy évekig tartó viták után 2012 tavaszán politikai döntés született: a jeles városfejlesztő, de antiszemita nézeteket hirdető Karl Lueger polgármesterről elnevezett körút nevét nyolcvan év után Universitaetsringre változtatják. (Bécsben rendkívül kivételes az utcák átnevezése!) Az alattomos korabeli szövecc: Judapest (Budapest helyett) szintén K. Lueger találmánya. Ahogyan Németországban, majd (jóval később) Ausztriában is sikeresen lezajlott a megszabadulás a múlt sötét árnyékaitól, remélhető, hogy végül Magyarországon sem történik majd ez másként. A Társi felmérése szerint egy átlagos felnőtt ma úgy véli, több mint egymillió zsidó él Magyarországon. Ezzel szemben a valós szám mértékadó becslések szerint az ötvenezret sem éri el, és folyamatosan tovább apad, leginkább a fiatal korosztály távozása miatt. A 2001-es népszámlálás alkalmával 12 871-en vallották magukat zsidó vallásúnak. E deklarált zsidó csoporthoz képest hozzávetőleg százszoros a túlbecslés, ami azért túlzásnak kissé erős. Komikus torzképeket rajzol az előítéletesség és az információhiány, esetleg együtt mindkettő. Bár korántsem bizonyos, de reményem szerint lehet ezen még jobbitani, valamikor.

